

**ВОЖАҲОИ ГҶИШӢ – МАНБАИ
ҒАНОВАТИ ЗАБОН**

Пӯлотова Шоира Солиҷонова, номзади илмҳои филология, дотсенти ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров;

Абдуджаббарова Мадина Абдуфаёзовна, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи коммуникатсияи байналхалқии Донишгоҳи индустриалии Тюмен (Тоҷикистон, Хучанд)

**ДИАЛЕКТНАЯ ЛЕКСИКА –
ИСТОЧНИК БОГАТСТВА ЯЗЫКА**

Пулотова Шоира Солиҷонова, канд. филол. наук, доцент ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Ғафурова”; Абдуджаббарова Мадина Абдуфаёзовна, канд. филол. наук, доцент каф. межкультурной коммуникации Тюменского индустриального университета (Таджикистан, Худжанд)

**DIALECT VOCABULARY BEING A
SOURCE OF LANGUAGE WEALTH**

Pulotova Shoira Solijonovna, candidate of philological sciences, Associate Professor of the SEI “KhSU named after acad. B. Gafurov”; Abdujabbarova Madina Abdufayozovna, candidate of philological sciences, Associate Professor of the department of intercultural communication under Tyumen Industrial University (Tajikistan, Khujand) E-MAIL: pulodova78@mail.ru

Калимаҳои шевагии асари маъруфи Фаридуддини Аттор “Мантиқ-ут-тайр” мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Зикр шудааст, ки калимаҳои шевагиро дар “Мантиқ-ут-тайр” ба се гурӯҳ тасниф намудан мумкин аст: 1. Гурӯҳи калимаҳои, ки дар давраи асримиёнагӣ ба қор рафтаанду алҳол дар забони форсӣ роиҷ нестанд, вале дар забони тоҷикӣ саристеъмол мебошанд (масалан, мусича); 2. Гурӯҳи калимаҳои, ки дар шеваи Кадкани Нишопур, ки зодгоҳи Аттор буд, дар асри миёна саристеъмол будаанд, вале дар забони тоҷикӣ алҳол истифода намешаванд ва ҳоси гӯиши форсианд (масалан, тифли башир, барқ / барғ ва ғайра); 3. Вожаҳои шевагии муштарак, ки ҳам ба забони форсӣ ва ҳам тоҷикӣ ҳосанд (масалан, қубла / кубала; калова / каловф; гусна / гушна). Таъкид гардидааст, ки бино ба таҳқиқи олими маъруфи Эрон Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ аксари калимаҳои шевагии дар “Мантиқ-ут-тайр” зикр шуда, алҳол низ дар Кадкани Нишопур мавриди истифода ҳастанд.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, калимаҳои гӯишӣ, “Мантиқ-ут-тайр”-и Аттор, лаҳҷаи Кадкани Нишопур, Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ, гӯишиносии таърихӣ, шеваҳои муосири тоҷикӣ

Анализируется диалектная лексика в известном произведении Фаридаддина Аттора “Мантик-ут-тайр”. Отмечается, что диалектную лексику в “Мантик-ут-тайр” можно разделить на три группы. 1. В первую группу входят диалектные слова, которые не употребляются в современном персидском языке, но широко употребительны в современном таджикском языке (например “мусича” – “горлинка”). 2. Вторую группу составляют диалектные слова, очень широко употреблявшиеся в Средние века в говоре Кадкана, расположенного близ Нишапура. Эта группа слов не употребляется в современном таджикском языке, однако часто встречается в персидском (например “тифли башир” – “грудной ребёнок”; “барк / барг / варг – плотина, запруда”). 3. Третья группа включает слова, которые употребляются и в современном таджикском, и в персидском языках (например “кубла / кубала – пузырь”; “калова / калов – моток”). Со ссылкой на исследование известного иранского ученого Мухаммадризо Шафеи Кадкани подчеркивается, что все диалектные слова, встречающиеся в “Мантик-ут-тайр”, и сегодня используются в говоре Кадкана, расположенного близ Нишапура.

Ключевые слова: таджикский язык, диалектная лексика, “Мантик-ут-тайр” Аттора, диалект Кадкана, Нишапур, Мухаммадризо Шафеи Кадкани, историческая диалектология, современные таджикские говоры

The article dwells on dialect vocabulary in the famous literary production of Faridaddin Attar entitled as “Mantik-ut-tayr”. It is noted that dialect vocabulary in “Mantik-ut-tayr” can be divided into three groups: 1. The first group includes dialect words that are not used in modern Persian, but are widely used in modern Tajik (for example, musicha - gorlinka); 2. The second group consists of dialect words that were very widely used in the Middle Ages in dialect of Kadkan located near Nishapur. This group of words is not used in modern Tajik language, but is often found in Persian (for example, tifli bashir - a baby; bark / barg / varg - a dam, a dam); 3. The third group includes words that are used in modern Tajik and Persian languages (for example, kubla / kubala - bubble; kalova / kalof - skein). With reference to the study of the famous Iranian scientist Muhammadrizo Shafei Kadkani it is emphasized that all dialect words found in “Mantik-ut-tayr” are still used today in dialect of Kadkan near Nishapur.

Key-words: Tajik language, dialect vocabulary, “Mantik-ut-tayr” by Attor Kadkan dialect, Nishapur, Mukhammadrizo Shafei Kadkani, historical dialectology, modern Tajik dialects

Шеваю лахчаҳо шаклҳои маҳаллии забони умумихалқиянд, ки дар давраҳои аввали ташккулёбии забони адабӣ ҳамчун асос хизмат кардаанд. Байни забони гуфтугӯӣ ва забони адабӣ пайванди устуворе вучуд дорад. Садриддин Айнӣ аз мавҷудияти вожаҳои классикӣ дар забонҳои маҳаллӣ огоҳии комил дошта, истеъмоли баъзе вожаҳои шевагии наздик ба китобиро нисбат ба калимаҳои иқтибосӣ беҳтар донистааст. Вожаҳои гуфтугӯӣ тоҷикӣ дар ҳифзи луғоти куҳан аз манбаҳои муҳим ва арзишманд ба шумор мераванд. Ғушшинос профессор А.Ҳасанзода мефармояд, ки «муқоисаи забони сарчашмаҳои илмиву адабии садаҳои асримиёнагӣ бо маводи шеваҳои мухталифи забон барои равшану возеҳ гаштани манзараи ҳақиқии он дар давраҳои гуногуни таърихӣ ёрӣ мерасонад, зеро чунин тарзи таҳлил аз муҳаққиқ тақозо мекунад, ки сабабҳои зуҳури ҳодисаҳои муайяни забон ба таври мушаххас муайян карда шуда, роҳи пурпечутоб ва зинаҳои тайёркардаи он ба тариқи равшану возеҳ инъикос гардад» (12, с.3).

Тадқиқи калимаҳои ғушши маснавии “Мантик-ут-тайр”-и Аттори Нишопурӣ, бешубҳа, чи барои шевашиносии таърихӣ ва чи барои муайян кардани бозмондаҳои вожаҳои ғушши мавриди истифодаи шоир дар забони муосири тоҷикӣ ва баъзе шеваҳои он маводи ҷолиби диққат медиҳад.

Теъдоди зиёди калимаҳо дар осори адабӣ бо гунаҳои мухталифи овой ба қор рафтаанд. Вожа[о на тан[о дар як ё ду мувоза, балки қор, панх ва бештари гуна[о мустаъмал гаштаанд. Барои пайдо гардидани гуна[ои гуре[и калони вожа[о [одиса[ои гуногуни фонетикӣ, мисли табдили овоз[ои садоноку [амсадо, тағйири хойи он[о, таҳфифёб ё афзоиши овоз[о боис шудаанд. Дар иртибот ба масъалаи гунаҳои калимот забоншиноси варзида А. {асанов чунин муло[изаронӣ кардааст: «Силсилаи калони вожа[ои забони тохикӣ, ки дар забони осори ниёгон бо гунаҳои мухталифи овоз мавриди истифода гарор доштанд, минбаъд рӯ ба шакли ягонаву во[ид оварда, чун меъёри забони адабӣ пазируфта шуданд. Вале... то ба дараҳаи пазируфта шудани яке аз гуна[о [амаи он[о гариб баробар мавриди истифода гарор доштанд, ё яке интишори васеъ дошт, дувумӣ дар доираи ма[дуд ба қор мерафт» (12, с.134). Дар “Мантиқ-ут-тайр” бештар феълҳо таҳти таъсири ходисаҳои савтӣ қарор гирифтаанд, чунончӣ: **шунидан**: “Ҳам аз ӯ **шанвад** суханҳо ошқор. Таъкид шудааст, ки Ағтор “шанвад”-ро ба ҷои “шанавад” (шунавад), “нигрис” (Шаҳ дар он маҳрӯй менигрисӣ (3,с.285) ба ҷои “нигарис”, “чикнам” ба ҷои “чи қунам”, “меғзаран” ба ҷои “меғузаранд”, “набрадаш” (Ҳеч қас пай набрадаш дар ҳеч ҳол (3,с.95) ба ҷои “набарадаш” истифода кардааст:

Ашқ меборам ба зорӣ бардавом,
“Чикнам”-у “чикнам” ҳама гӯем мудом.
“Чикнам”-у “чикнам” ҳамеша ҷуфти мост,
“менадонам, менадонам” гуфти мост.

Роҷеъ ба вазифаи ҷузъи **би-** байни олимони ихтилофи ақида ба ҷашм мерасад: пажӯҳишгарон онро воситаи риояқунандаи оҳанги гуфтор ва ҳиссаи ҳатмии грамматикӣ, далолатқунандаи маъноӣ қатъияти амал, воситаи ифодаи мафҳумҳои грамматикӣ ба қалам овардаанд. Яке аз хусусиятҳои сабки Ағтор дар “Мантиқ-ут-тайр” он аст, ки феълҳои аз қабилҳои хондан, мондан, ронданро, ки бар вазни арӯзии **фаълун** адо мекунем, бар вазни арӯзии **фонлун** овардааст, яъне хонидан (Хонидаш Маҳмуду гуфташ: «Эй гадо (3, с.227), монидан (Халқ бесармоя хайрон монид (3, с.130), ронидан (В-аз хилофат ронидан маҳрум бувад (3, с.38).

Ҳамчунин, устод Қадқанӣ зикр кардааст, ки калимаи “маншин”, ки то имрӯз ба сурати кӯтоҳшуда талаффуз мекунем, Ағтор ба сурати кашидатар адо мекардааст: “Қасди ту доранд бигрезу бирав, Бар дарам **маншин** бархезу бирав” (3, с.96). Маълумоти кофӣ надоштани қотибони асримиёнагӣ аз хусусиятҳои лаҳҷаи Нишопур боис гаштааст, ки ба нусхаҳои ҳаттии асарҳои Фаридуддини Ағтор, аз ҷумла ба “Мантиқ-ут-тайр”, “ислоҳҳо”-и сершумор ворид гардад. Устод Қадқанӣ зикр мекунад, ки “Ағтор ба пайравӣ аз талаффузи аҳли рӯзгор ва муҳити зиндагонӣ таркиботи арабиро мавриди тасарруф қарор дода ва онҳоро ба сурате, ки дар форсӣ табиатар талаффуз шаванд, даровардааст. Монанди афсаҳулфусаҳо ва хотимушшуаро, ки дар ин байт бояд “фусаҳо” - “**фусҳо**” ва “шуаро” – “**шуъро**” талаффуз кард:

Буд ӯ ҳам дар араб, ҳам дар аҷам,
Афсаҳулфусҳо фи қуллилумам.
Дар сухан аъҷубаи офоқ ӯст,
Хотимушшуъро алалитлоқ ӯст (3, с.99).

Дар баъзе мавридҳо роҷеъ ба калимаҳои шевагии маснавии мавриди таҳлил бо қатъият сухан рондан бо сабабҳои маълум хеле душвор аст. Масалан, бино ба таъкиди муҳаққиқон Ағтор зоҳиран дар ашъораш калимаи “пайрав”-ро ба қор набурдааст. Ба ҷои он дар ҳамаи маврид калимаи “пасрав” истифода шудааст: “То қунӣ ту **пасравӣ** Сиддиқро, Ё Алӣ он олами таҳқиқро” (3, с.99).

Гурӯҳи калимаҳое ҳастанд, ки дар Кадкан дар давраи асримиёнагӣ ба кор рафта, алҳол дар забони форсӣ роиҷ нест, аммо дар забони тоҷикӣ умумиистеъмол мебошад. Масалан, дар “Луғати форсӣ ба русӣ” вожаи мусича ба назар нарасид ва дар “Фарҳангномаи форсӣ” ба ду шакл мусича / мусича ба маънои фохта қайд гаштааст (4, 3, с.2646). “Мусича: мурғе аст шабеҳ ба фотха, ки бештар дар хонаҳо ошён дорад. Дар Хуросони имрӯз онро “мусии кутиқӣ” мехонанд ва садои онро, ки шабеҳи чумлаи истифҳомӣ “мусӣ ку тақӣ?” (“Эй Мусӣ, тақӣ кучост?”) аст, иллоти ин тасмия медонанд. Парандае, ки дар кӯҳи Тур буда ва дар достони Мӯсо бад-он ишороте ҳаст, киноя аз шахси Мӯсо аст, ки дар остонаи таҷаллии Ҳақ ва азамати Ҳақ ба гунаи парандае кӯчак (мусича, бо ихом ба номи Мӯсо) васф мешавад. Агтор Мӯсоро дар Тур ба гунаи тӯтӣ дидааст:

Ба Мӯсо гуфт он саргаштаи роҳ,

К-эй тӯтии Туру марди огоҳ.

Дар “Мантиқ-ут-тайр” чодуи мучовират мусича / Мӯсоро сохта ва дар “Илоҳинома” Тур / Тӯтиро (3, с.521): “Хе-хе, эй **мусичаи** мӯсисифат” (3, б.622).*^{*}

Вожаҳои ғӯишии “Мантиқ-ут-тайр” аз ҷиҳати қорбасти дар шеваҳо ягона нестанд: гурӯҳе аз онҳо дар ҳамаи минтақаҳои Тоҷикистон истифода мешаванд, силсилаи дигар хоси забони форсӣ (аз чумла Кадкан–зодгоҳи шоир) ва қисме муштарак мебошанд. Аз ҷиҳати таҳаввули шаклу маъно вожаҳои гуфтугӯии маснавии мавриди назарро метавон ба тариқи зер тасниф кард:

1. Калимаҳои хоси ғӯишҳои тоҷикӣ:

Мулк матлаб, гар нахӯрдӣ мағзи хар,

Мулк говонро диҳанд, эй беҳабар (3,б.2201).

Дар ин байт санъати таҷниси том қорбасти шудааст. **Мулки** мисраи якум ба маънои мамлакат аст, **мулки** мисраи дуюм “ғиёҳест, ки ғолибан дар мазореи гандум вадар миёни гандумҳо мерӯяд ва донаи тоза ё хушкшудаи онро монанди адас мепазанд ва мехӯранд... **Мулкро** вақте тоза ва сабз аст ба говон медиҳанд... ва ақида доранд барои фарбеҳ шудани говон муфид аст” (К.с.699-640). Дар забони тоҷикӣ онро мулкае мӯякон меноманд, ки муодили русиаш “чина луговая” аст (11, с. 364).

Дар ҳамин байт иборати фразеологӣ “мағзи хар хӯрдан” ба маънои беақл шудан ба кор рафтааст.

Заҳра: “Чун ба чуз беҳосилӣ баҳра надошт, Хост то тавба кунад, **заҳра** надошт (3, б.1842)”. “Бархе аз вожаҳо ... дар тамоми адвори инкишофи забони тоҷикӣ ба сифати унсури фаъл истифода гардидаанд, ки вожаи **заҳра** аз чумлаи онҳост. Ба эҳтимоли қавӣ, заҳра вожаи сохта буда, аз чузҳои **заҳр** ва пасванди **-а** иборат аст. Чузӣ аввал калимаест, ки дар он нишонаҳои забонҳои чанубӣ-ғарбии эронӣ омехта гардидааст” (12, с.33).

2. Хоси ғӯиши форсӣ:

Дар “Мантиқ-ут-тайр” гурӯҳи вожаҳое ба мушоҳида расиданд, ки хоси ғӯишҳои Хуросон – маҳалли зисти муаллиф мебошанд. Баъзеи чунин воҳидҳои луғавӣ баъзан дар маъхазҳои дигар ба мушоҳида нарасида, вале бино ба қайди Ш.Кадканӣ дар муқаддимаи муфассали ба ин китоб навишта ин гуна алфоз то ҳанӯз аз аносири мутадовили авом аст. Масалан, **зиёнбуд** ба маънои зарар аст ва ба эҳтимоли қавӣ вожаи лаҳҷаи маҳалли зисти муаллиф аст, зеро на дар ФЗТ, ФТЗТ ва на дар ФФ ба Р ва ФФ наомадааст: Не зи Фиръавнат **зиёнбуде** расад (3, б.221); ба назар чунин мерасад, ки калимаи баранг ба

* Дар матн минбаъд шохидҳои шеърӣ аз “Мантиқ-ут-тайр”-и чопи Кадканӣ, ки тавсифаш дар пайнавишт тахти № 3 омадааст, бо зикри байти матлуб оварда мешавад.

маънои зирак ва ҳушёр калимаи шевагии мансуб ба шеваи Нишопур - зодгоҳи Аттор аст: “Соиле гуфт: «Эй баранги розҷўй...» (3, б.2969); **башир**: “Эй хирад, дар роҳи ту тифле **башир**, Гум шуда дар чустучўят ақли пир (3, б.218). Дар ин байт иборати лаҳҷавии “тифли башир” ба маънои ширхора, чун антоними вожаи хирад дар аввали мисраъ, яъне беақл омадааст; **Луш** маънои лаҷан, лойқа, дили сиёҳ ва тираро дорад. Роҷеъ ба калимаи луш устод Кадканӣ шарҳи зеринро овардааст: “Ҳар шабе дар рӯй мемолид луш”. Луш – лаҷан, тарҷумаи “ҳамийагин” дар таъбири қуръонӣ аст, ки дар мавриди ғуруби хуршед дар достони Зулқарнайн омадааст. Ҳангоме ки Зулқарнайн ба Мағриб расид ёфт, хуршедро, ки фуру шуд дар чашмаи лушгин” (Тафсири Сурободӣ). Луш дар забони имрӯзаи мардуми Кадкан ва тамоми Хуросон ба ҳамин маъно ханӯз ба қор меравад. Баъзе нусхаҳои дигар “руш” доранд, ки он низ сурате аз ҳамин калима аст. Мурочиат шавад ба “Фарҳангномаи Қуръонӣ”, дар зайли “**ҳамийагин**”. Дар “Асрорнома” меҳонем:

Агар хуршед гӯям бо руҳи зард,

Шавад дар кӯш ҳам шаб бад-ин дард (3, с.491-492).

Бегумон тасҳифи луш аст. Дар “Мантиқ-ут-тайр” омадааст:

Офтоб аз шавқи ту рафта зи хуш,

Ҳар шабе дар рӯй мемолида **луш** (3, б.85).

Чӣ тавре ки мебинем, устод Кадканӣ се гунаи ин вожа ро зикр намуда, дар шеваи Кадкан (Нишопур) мавриди истифода будани онро таъкид кардааст. Вожаи луш ба маънои мавриди назар дар ФЗТ ва ФТЗТ зикр нашудааст. Дар лаҳҷаҳои шимоли Тоҷикистон муродифи ин вожа “лойқа” аст.

Гурбиз - далер ва шучоъ.

Ҳоҷати ин лашқари гурбиз набуд,

Ин ба гуфту гӯиё ҳаргиз набуд (3, б.4133).

Калимаи мазкур ба гунаи **гурбуз** бо ишораи китобӣ дар ФТ ба Р (11, с.157) ва бо ишораи **қуҳнашуда** дар ФФ ба Р (8, ҷ.2, с.387) ба маъноҳои далер, шучоъ, маккор, мучарраб мазкур аст. Устод М.Кадканӣ зикр кардааст, ки зоҳиран талаффузи ин калима бо касри **бо** дар забони Аттор асил аст, зеро дар “Илоҳинома” онро бо ҳаргиз қофия кардааст: Маро гуфто бигӯ бо шоҳи гурбиз,

Ки кас маъшук надҳад арз ҳаргиз (3, с.757).

Соҳиби “Бурҳон” талаффузи дигари ин вожа ро додааст, ки он бештар роиҷ аст: “Гурбуз – бар вази Ҳурмуз; маккор ва муҳилро гӯянд; маънии далер ва шучоъ ва зирак ва доно ва бузург низ омадааст... Ба касри солис (гурбиз) низ ба назар омадааст” (5, ҷ.3, с.12).

Барқ: “...Даст бикшода чу барқе частай В-аз халоша пеш барқе бастай (3, б.4139). Бино ба қайди устод Кадканӣ, вожаи барқ-барғ то ҳол дар Кадкан ба ҳамин маъно ба қор меравад. Барқ ё барғ иборат аст аз садди кӯчаке, ки дар баробари чараёни оби ҷўй эҷод мекунанд, то масири обро иваз кунанд. Ҳар қаноте ва ҳар ҷўе аз сарчашма то охири нуктаҳои масираш теъдоди зиёди барқ-барғ дорад, ки соҳибони боғҳо ва мазорей ба таносуби қароре, ки бо ҳам доранд, дар замони муайян ҳақ доранд он барқ-барғро боз кунанд. Маҷозан микдори каме аз чараёни оби ҷўйро низ барқ-барғ ё барғоб - барқоб мегӯянд (3, с.559). Возеҳ аст, ки калимаи барқ / барғ ва барқоб / барғоб бо калимаи дарғоб иртиботи қавӣ дорад. Дар мисраи дувум вожаи **халоша** ба маънои хошок низ аз ҷумлаи калимаҳои шевагӣ аст.

Нимсорахк: Нимсорахке чу дар Намруд шуд, Мағзи он саргаштадил пурдуд шуд (3, б.1828). Дар ин байт санъати талмеҳ қорбаст шудааст. Ишора аст ба қиссаи Намруд – подшоҳи бутпараст мебошад, ки дар замони ҳазрати Иброҳим мезист. Ишора ба ин қисса бидуни зикри номи Намруд дар Қуръони Шариф омадааст. Намруд даъвои худой мекард,

дар ниҳоят бо фармони Парвардигор як пашшаи ланг аз роҳи бинӣ ба мағзи сари Намруд даромада ӯро ба ҳалоқат мерасонад. Сорахк пашша аст... (13, с.579-580).

Вожаи **сорахк** дар ФТ ба Р, ФФ ба Р, ФЗТ ва ФТЗТ наомадааст. Дар “ФФ” (ҷ.2,с.1526) бо ишораи “номутадовил” гунаи “сорахк” ба маънои калима мазкур аст. Метавон ба хулосае расид, ки ҷои калимаи шевагии “сорахк”-ро дар забонҳои тоҷикию форсӣ калимаҳои пашша, магас гирифтааст.

Атгор дар байти дигари “Мантиқ-ут-тайр” синоними нимсорахк – нимпашшаро истифода бурдааст: “Нимпашша бар сари душман гумошт,

Бар сари ӯ чорсад солаш бидошт” (3, б.15). Дар мисраи аввал манзур аз душман – Намруд аст.

Вожаи ношустарӯ дар байти зер ба маънои маҷозии ҷохил ва бешарм омадааст (11, с.437). Ҳамин маъно бо ишораи аҳён дар ФФ ба Р низ мазкур аст (8, ҷ.2, с.611). Дар “Фарҳангномаи киноя”- чунин омадааст: “Ношустарӯи киноя аз беозарм ва беҳаё, нодон ва ҷохил”. Дар таъйиди ин маъно байти зерин аз “Мантиқ-ут-тайр” омадааст:

Об ҳаст аз баҳри ҳар ношустарӯи,
Гар ту бас ношустарӯи, об ҷӯи. (7, с.795).

Мунҷ:

Шохи васлаш гар ба бор ояд чунин,
Мунҷ некӯтар бувад дар ангубин (3, б.3688).

Бино ба таъкиди устод Кадканӣ: “Дар Кадкан ҳанӯз ба занбӯр мунҷ мегӯянд” (3, с.734). Дар фарҳангҳои тафсирии форсӣ ин калима бо ишораи “номутадовил” ба маънои занбӯри асал мазкур аст (4, ҷ.3, с.2621). Дар ФФ ба Р сабт нашудааст. Дар забони тоҷикӣ вожаи **мунҷ** ба ин маъно корбаст намешавад.

3. Вожаҳои шевагии муштарақ, яъне хоси ҳам забони форсӣ ва ҳам забони тоҷикӣ:

Кубла: “Кубла аст ин баҳро олам бидон...” (3, б.152). Калимаи **купла** дар ҳамаи фарҳангҳои ба мо дастрас дар шакли **купала** ва бо ишораи “номутадовил” омадааст (4, ҷ.3, с.2235; 8, ҷ.2, с.364). Дар забонҳои муосири тоҷикӣ ва форсӣ муодили арабии он “хубоб” корбаст мешавад. Дар “ФТ ба Р” (11, с.289) бо ишораи “китобӣ” ба маънои мазкур омадааст.

Лозим ба таъкид аст, ки баъзе аз вожаҳои шевагӣ зимни шарҳ дар фарҳангномаҳо бо ишораи “номутадовил”, “китобӣ”, “кухнашуда” тазақкур ёфтаанд. Аз ҷумла, М.Кадканӣ вожаи **купала**-ро чунин тавзеҳ додааст: (купла хоси лаҳҷаи Кадкану Нишопур аст) “дар лаҳҷаи Кадкан ҳанӯз ҳам обиларо, ки бар асари сӯхтагӣ бар бадан зоҳир мешавад ва навъе хубоб аст, кубла мегӯянд. Ва зоҳиран байни обила (купала) / кубла иртибот ҳаст. Атгор дар “Мухторнома” гуфтааст:

Ҷое, ки бувад вучуд дарё доим,
Машғул ба **кубала** чаро бояд шуд? (3, с.471)

Муаллифи “Бурҳони қотей” шарҳи зерини ин вожаро овардааст: “Купала – куббаеро гӯянд, ки дар айёми шодӣ ва ойнбандӣ ва ҷашн ва арӯсӣ банданд: ва суворони обро низ гӯянд, ки хубоб бошад; ва шукуфаи баҳори дарахтро ҳам гуфтаанд; ва қуфли оҳанин, ки бар сандук зананд; ва мӯи фарқи сар ва кулаҳи сарро низ мегӯянд” (5, ҷ.2, с.407).

Дар шеваҳои тоҷикӣ ин вожа ба шакли **кубба** роиҷ аст ва гӯянд: Дар бадани мардак **кубба-кубба** чизе дамидааст (лаҳҷаи Хучанд ва атрофи он). Мисоли дигар:

Худхудаш гуфт: «Эй чу гавҳар ҷумла ранг,
Чанд ҷангӣ, ҷандам оӣ узри **ланг**. (3, б.895)

Ланг – 1.қасе, ки як пояш айб дошта, дар гаштан бо пой дигар муътадилона ва баробар ҳаракат намекунад; 2.ист; таваққуф, даранг. Узри ланг – баҳонаи зайф, узри номуваҷҷаҳ (1,

ҷ.1, с.592). Дар тавзеҳоти “Мантиқ-ут-тайр” ба вожаҳои ланг ва узри ланг шарҳи зерин омадааст: “Лангидан – ба зоҳир чунин менамояд, ки масдаре ҳаст ҷаълӣ аз исми ланг, вале эҳтимолан тасҳифи лангидан аст дар маънии хиромидан ва бо нозу карашма роҳ рафтани зеро лангидан дар мавриди кабк таносуб надорад. Дар “Тазкират-ул-авлиё” ин сухан аз суханони Ибни Ҷило нақл шудааст, ки “Агар на шарафи тавозеъ астӣ, ҳукми фақир он астӣ, ба зудӣ меланҷидӣ” (3, с.547-548). Сипас, устод Кадканӣ матни арабии онро аз рисолаи “Қушайрия” дар тарҷумаи Николсон меорад, ки дар он вожаи **табахтур** корбаст шудааст. Ба назар чунин менамояд, ки таносуби сухани байт ва мантиқи эроди худ-худ ба кабк маҳз масдари лангидан ба маънои “узри заиф, узри бемантик”-ро тақозо мекунад. Ҳамин маъноро байти зерин низ таъйид мекунад:

Ҳар касеро буд узре тангу ланг,

Инчунин кас кай қунад анқо ба чанг? (3, б.1063)

Масдари **лангидан** ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони форсӣ ба маънои бо ҳар ду пой нобаробар ҳаракат накардан ё ҳалалдор будани ҳаракати як пой роиҷ аст, вале ба маънои маҷозии “суст, бемантик” дар ибораи “узри ланг” ҳоси лаҳҷаи зодгоҳи Ағтор будааст. Дар фарҳангҳои дастраси мо ин ибора дучор нашуд. Дар шеваҳои забони тоҷикӣ “лангидан” ба маънои маҷозии “дар коре сустӣ ва заъф зоҳир кардан” (дар коре лангидан) серистеъмол аст. Ин маъноро воҳиди фразеологӣ “Уштур ҳамаро бардоштаасту ба элак лангидааст” таъйид мекунад. Дар фарҳанги М.Фозилов шарҳи зерини ин ифода омадааст: “1.кори калон, мушқилро анҷом дода, дар пеши кори хурде очиз шуда мондан; 2.кори асосиро иҷро намуда, дар пеши кори дуҷумдараҷа очиз шуда мондан” (9, ҷ.2, с.222).

Ғаждум:

Ҳар ҷӣ дар даст оядам, гум гардадам,

З-он ки дар даст он ғаждум гардадам (3, б.2556).

Дар забони форсии муосир талаффузи **каждум** маъмул аст. Масалан, дар ФФ ба Р ҳамин гунаи вожа мазкур аст ва ҳамчунин гунаи качдум бо ҳавола ба качдум омадааст. Мураттибон гунаи **ғаждумро** умуман сабт накардаанд. Дар забони адабии тоҷикӣ гунаи качдум ва дар гуфтугӯ гунаи качдум роиҷ мебошад. Бино ба гуфти Кадканӣ “...дар Кадқан ханӯз ин калима ғаждум талаффуз мешавад” (3,с.661). **Калова:**

З-орзуйи ин писар саргаштаам,

Даҳ калова ресмонаш риштаам (3, б.2624).

Бино ба тавзеҳи муҳаққиқон “Калова: калоф. Ба ҳамин шакли калова имрӯз дар Кадқан ба кор меравад” (3,с.665). Дар забони муосири форсӣ ба ҷойи **калова** “калофа” талаффуз мекунад. Дар фарҳангҳои тафсирии форсӣ бо ишораи номутадовил омадааст (4, ҷ.3, с.2199). Дар “Фарҳанги форсӣ ба русӣ” зикр нашудааст. Дар забони муосири тоҷикӣ ба шакли **калова** истеъмол мегардад. Гунаи “калофа”-ро мураттибони ФТ ба Р бо ишораи **китобӣ** оварда, ба калоба ҳавола додаанд (11, с.264).

Тирез:

З-он ки вақти марг як – як чизи ту,

Кай бидорад даст аз тирези ту? (3, б.2566)

Дар ин байт тирез ба як қисми либос омада, дар “Бурҳони қотей” чунин тавзеҳ ёфтааст: “Тирез –шоҳи чома ва қаборо гӯянд; ва он ду мусаллас бошад аз ду тарафи домани чома; ва бол ва пари мурғонро низ гуфтаанд (5, ҷ.1, с.282). Шакли дигари тирез “терез” аст ва бино ба иттилои муҳаққиқон бе тағйири шаклу маъно дар забони гуфтугӯӣ роиҷ аст: “Ҳоло ин вожа ба ҳамон шаклу маънои қадима дар гӯиши шимолӣ на танҳо ривочи комил дорад, балки бо тобишҳои нави маъноӣ низ ба кор меравад. Чунончи, дар Конибодом бо истифодаи ин вожа ибораҳои тирези қад, тирези қомат сохта шудааст” (12, с.156)

Дар мисраи якуми байти шоҳид ибори “як-як” чолиб аст. Дар таълиқоти “Мантиқ-ут-тайр” зикр гаштааст, ки: “...дар форсии муосир мегӯем: як-яки дарахтон ва як-яки донишҷӯён”, яъне ба сурати изофа (бо касри изофа) ва чамъ, вале дар забони кудамо, ба вижа сабки Атор ва муосирони ӯ ду тафовути асли ба корбурди асри мо вучуд доштааст ва ба унвони як қонун ҳамвора риоят мешудааст: а) ба факки изофа меовардаанд: як-як дарахтон; б) ба чои чамъи имрӯз муфрад меовардаанд: як-як дуқондор; як-як дарахт, як-як китоб” (3, с.491). Дар идома устод Кадканӣ бо мисолҳо аз “Тазкират-ул-авлиё” ва “Асрор-ут-тавҳид” собит сохтааст, ки ноошноӣ бо сабки кудамо боиси “ислоҳ” ва тасарруф ба матни китобҳои мазкур ва ғалатнависӣ гардидааст (3, с.491-492). Истифодаи ибори “як-як” бо каме тағйир алҳол дар шеваҳои шимоли Тоҷикистон роиҷ аст. Масалан, дар Хучанд мегӯянд: “якто-якто дароед”.

Дар пешгуфтори “Мантиқ-ут-тайр” Ш.Кадканӣ аз хусуси вожаи **гуруснагӣ** баррасии чолиб анҷом додааст: “Мо яқин дорем, ки Атор онро (яъне, гуруснагиро - П.Ш.) **гуснагӣ** бар вазни арӯзии **фоилан** талаффуз мекардааст. Бо итминон метавонем бигӯем, ки дар ин гуна маврид ҳам каламоте аз қабилӣ “тарҷумонст”, “осмонст” бар вазни арӯзии **фоилот** адо мешудааст ва дар лаҳҷаҳои мовароуннахрӣ ханӯз гунаҳое аз ин шеваи адоро дар каламоте метавон дид (3,с.94). Вожаи “гуснагӣ”, ки устод Кадканӣ, онро “мутаассир аз овошиносии лаҳҷаи табиӣ муҳити зиндагии Атор медонад, ки ханӯз ҳам бақоӣ онро метавонем ҳар рӯз дар гуфтори аҳолии Кадкан ва саросари минтақаи Нишопур бишнавем”. (3, с.94-95): “Хокиёно қор мегардад тамом, Нон барои **гурсина** бояд мудом» (3, б.1321).

Талаффузи **гусна** бо табдили ҳарфи “с” ба “ш” дар ҳамаи ғӯишҳои забони тоҷикӣ роиҷ аст. Гузашта аз ин, талаффузи мазкур дар як қатор зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ дучор мешавад: “Гушна ба шер мезанад, ташна ба дарё”; “Гушна намур, ки чави баҳорак мерасад”; “Гушна шӯхӣ намебардорад” (9, с.66).

Ҳамин тариқ, шеваю лаҳҷа чун унсурҳои забон муоширати маҳал ё маҳаллотӣ муайяно мушаххасу дақиқ намуда, таҷассумгари тафаккуру тамаддун, фарҳангу русуми мардум маҳсуб меёбад. Баррасии вожаҳои ғӯишии “Мантиқ-ут-тайр”-и Атор аз он шаҳодат медиҳад, ки забон ва услуби нигориши ӯ пуробуранг ва саршор аз дурдонаҳои забони зиндаи халқ буда, дар байни воҳидҳои луғавии он калимаҳои китобӣ, лаҳҷавӣ ва воҳидҳои фразеологӣ мавқеи назаррас доранд. Дар маснавии мавриди назар вожаҳои шевагӣ ба назар мерасанд, ки хоси лаҳҷаи Нишопуранд ва бино ба қайду эзоҳи устод Шафеии Кадканӣ, ки дар замимаи “Мантиқ-ут-тайр” омадааст, алҳол низ дар Кадкан мавриди истифода мебошанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. *Айнӣ С. Кулӣёт. Ҷилди 2 (китоби якум). - Душанбе: Насрдавтоҷ, 1963. -505 с.*
2. *Анварӣ, Ҳасан. Фарҳанги бузурги суҳан. Дар ҳаит муҷаллад. Ҷилди III. - Техрон: Суҳан, 1381.-1532. - С.170.*
3. *Атори Нишопурӣ. Мантиқ-ут-тайр / Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ.- Техрон, 1384.- 903 с.*
4. *Афшор, Садрӣ Фуломҳусайн ва диг. Фарҳанномаи форсӣ, дар се муҷаллад, ҷ.3.- Техрон: Баён: Фарҳанги муосир, 1388. - С. 1956-3012.*
5. *Бурҳон, Муҳаммадҳусайн. Бурҳони қотей. Дар се муҷаллад.- Душанбе: Адиб, 2014.- 400 с.*
6. *Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ / Тартибдиҳандагон А.Писарчик, С.Тоҷиддинов, М.Ҳамидҷонов.- Сталинобод: Насриёти давлатии Тоҷикистон, 1960.- 228 с.*
7. *Мирзониё, Мансур, Фарҳанномаи киноя. - Техрон: Амири Кабир, 1383. – 1051 с.*

8. *Персидско-русский словарь. В 2-х томах / Под ред. Ю.А.Рубинчика.*- Москва: Советская энциклопедия, 1970.- Т. 1.- 782 с.; Т.2.- 848 с.
9. *Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷикӣ. Дар ду ҷилд, ҷ.2.* – Душанбе: Ирфон, 1964. 802 с.- С.668.
10. *Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1-2.*-Москва: Советская энциклопедия, 1969.- 951+949 с.
11. *Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ.*- Душанбе, 2006.- 784 с.
12. *Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Дар ду ҷилд.*- Душанбе: *Шуъоиён*, 2008, 2010.- 1095 с.
13. *Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғушиҳои шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ).*-Хуҷанд: Нури маърифат, 2003.- 253 с.
14. *Шамисо, Сирус. Фарҳанги талмеҳот.* – Техрон, 1369. – 651с.-с.579-580.

Рӯйхати ихтисораҳо:

1. *ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ*
2. *ФФ ба Р – Фарҳанги форсӣ ба русӣ*
3. *ФФ – Фарҳангномаи форсӣ*
4. *ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ*
5. *ФТ ба Р – Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ*

Reference Literature:

1. *Aini S. Collection of Compositions. V.2 (Book 1).* - Dushanbe: Tajik State publishing-house, 1963. - 505 pp.
2. *Anvari Hassan. Great Speech Dictionary. In 8 volumes. V.III.* - Tehran: Speech, 1381. – 1532 pp.
3. *Attori Nishaburi. Mantik-ut-tayr. Introduction, revision and commentary by Muhammadrizo Shafei Kadkani.* - Tehran, 1384. - 903 pp.
4. *Afshor, Sadri Ghulomhussein and others. Persian Lexicography. In 3 volumes. V.3.* - Tehran: Bayan: Modern Dictionary, 1388. – pp. 1956-3012.
5. *Burhon, Muhammad Hussein. Burhon Qote`. In 3 volumes.* - Dushanbe: Man-of-Letters, 2014. - 400 pp.
6. *Tajik Sayings and Proverbs. Compiled by A. Pisarchik, S. Tajiddinov, M. Hamidjonov.* - Stalinabad: Tajik State publishing-house, 1960. - 228 pp.
7. *Mirzoniyo, Mansur, Kinoya Dictionary.* - Tehran: Great Amir, 1383. - 1051 pp.
8. *Persian-Russian Dictionary: in 2 volumes / under the editorship of Yu.A. Rubinchika.* – M.: Soviet Encyclopedia, 1970. V.1., - 782 pp.; V.2., - 848 pp.
9. *Fazilov M. Dictionary of Phraseological Units of Modern Tajik Language. In 2 volumes, V.2.* - Dushanbe: Cognition, 1964. - 802 pp.
10. *Dictionary of Tajik Language. V.V.1-2.* – M.: Soviet Encyclopedia, 1969. – 951 pp.; - 949 pp.
11. *Dictionary of Tajik into Russian.* - Dushanbe, 2006. - 784 pp.
12. *Interpretation Dictionary of Tajik Language. In 2 volumes.* - Dushanbe: Shuyoiyan, 2008, 2010. - 1095 pp.
13. *Hasanov A. Lexical and Grammatical Elements of Creations Written in 10th -13th Centuries in the Northern Dialects (part of Western Fergana).*
14. *Shamiso, Cyrus. The Dictionary of Talmehot.* - Tehran, 1369. - 651 pp.

List of abbreviations:

1. *DTL – Dictionary of Tajik Language*
2. *PD into R – Persian Dictionary into Russian*
3. *PL – Persian Lexicography*
4. *IDTL – Interpretation Dictionary of Tajik Language*
5. *TD into R – Tajik Dictionary into Russian*